

EEDER

Edebî Eleştiri Dergisi

e-ISSN: 2602-4616

Mart 2023, Cilt 7, Sayı 1

Atıf/Citation: Keflioğlu, E. (2023). "Tanzimat Döneminde Gelenekten Kopma Bağlamında Din". *Edebi Eleştiri Dergisi*. 7(1), s. 38-45.

Engin KEFLİOĞLU*

Tanzimat Döneminde Gelenekten Kopma Bağlamında Din**

Religion in the Context of Breaking with Tradition in the Reorganization Era

ÖZ

Tanzimat'ın ilanıyla birçok alanda başlayan yenileşme cereyanı toplumu farklı alanlarda etkilemiş, beraberinde birçok kavramı ve yaşayış biçimlerini sorgulama süzgeci içine sokmuştur. Bu sorgulamayla dinin içinde barındırdığı inanış, Tanrı'ya yönelik biçim ve metotları da üstüne düşen yadsımalardan ve yargılamadan payını almaya başlamıştır. Tanzimat aydınlarının bir kısmı, bu sorgulamayı kendi içsellikleri ile yapıp bunun öncüsü olmuşlardır. Dinin kitleler üzerindeki tartışılmaz etkisinin rasyonalite ile cemedilmesinin yer yer amaç edinildiği bu düzlemde kaçınılmaz olarak bu aydınlar da gelenekselin getirdiği keskin yaftalamaların dayanılmaz sancılarını istemsiz olarak hissetmişlerdir. İnanmanın akıl ve aklın getirdiği mezzetlerle ortaya çıkacağı savı rasyonalizmi rehber edinirken geleneğin köklerinden getirdiği refleksin öldürücü darbeleri, aydınlarımızı başka paradokslar girdabına itmiştir. Bu paradokslar neticesinde eski-yeni, dinli-dinsiz tanımlamaları ve bir anlamda da tartışmaların yeni mecrasının istenilmeyen faileri olmuşlardır. Masumane başlayan bu sorgulamalar, ilerleyen aşamalarda bitmeyen bir kriz halinin tecellisi ve temsilcisi olarak aydınlarımızın gündemdeki yerlerini hep muhafaza etmiştir. Çalışmamızda, değişen din algısının temsilcilerinin ilkleri olarak düşündüğümüz Akif Paşa, Şinasi ve Ziya Paşa'nın seçtiğimiz eserlerinden örneklerle sorgulamak istedikleri değişimde neleri değiştirme çabaları içinde olduklarını ortaya çıkarma amacı güdülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din, Gelenek, Akif Paşa, Şinasi, Ziya Paşa

ABSTRACT

The Reorganization proclamation marked the beginning of the innovation movement, which had a wide-ranging impact on society and called into question a variety of ideas and ways of life. As a result of this questioning, religion's core principles, as well as the various ways people approach God, started to bear some of the criticism and condemnation that were directed at them. Some Reorganization thinkers initiated this questioning through their own interiority and went on to become its forerunners. These intellectuals unavoidably faced the excruciating sufferings of the harsh stigma brought on by the conventional in this realm, where the undeniable influence of religion on the public is intended to be united with reason. The deadly blows of the reflex brought by the roots of tradition led our intellectuals into a vortex of other paradoxes, despite the fact that rationalism takes as its guiding principle the argument that belief will arise with reason and the virtues brought by reason. As a result of this paradox, they became unwelcome agents of outdated-modern, religious-nonreligious definitions and, in some ways, the modern discussion medium. These questions, which initially appeared innocent, have maintained their position on our intellectuals' agendas as the embodiment and exemplar of an ongoing condition of crisis in the latter stages. In our study, it aims to reveal what they are challenging to change in the variables that they want to question, with examples from the works of Akif Pasha, Şinasi, and Ziya Pasha, which we consider to be the first representatives of the changing perception of religion.

Keywords: Religion, Tradition, Akif Pasha, Şinasi, Ziya Pasha

* Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, enginkeflioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2329-633X

** [Araştırma Makalesi], Geliş Tarihi: 22.09.2022 Kabul Tarihi: 22.01.2023 Yayın Tarihi: 25.03.2023 DOI: 10.31465/eeder.1178922

Giriş

Fransız ihtilalinden sonra değişen dünya ve yaşama anlayışı, dalga dalga bütün evrene yayılmıştır. Değişme, en çok din ve milliyet ekseninde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Osmanlı aydınının din anlayışı, gelenek ve iman çevresinden çıkıp akıl eksenine taşınır. Tanzimat Devrinde Osmanlı aydını, Batı'nın düşünce yapısı ile karşılaşmış ve kendi duygu, düşünce dünyasında bu fikirleri yansıtmaya başlamıştır. Felsefeye dair düşüncelerin, bu arada rasyonalizm, pozitivism ve materyalizm gibi akımların, bazı Osmanlı gençlerinin dinî inançlarını sarstığı görülür (Okay, 2005: 26). Eğitim sisteminin de Batılı çerçeve içerisine dahil olmasından sonra genç beyinlerin gelişimi Batı düşüncesi ekseninde gelişimi hızlanır. Harbiye ve Tıbbiye okullarında Avrupalı hocalardan ders alan dönemin gençleri; Batı düşüncesi odaklı kitapları okuma fırsatı bulmuştur. Geleneğin dışına taşan düşüncelerle karşılaşan gençler, geleneğin dünyasından kopup Fransız ihtilali ile dünyaya yayılan yeni düşüncelerin etki alanına girmişlerdir. Geleneğin yapısı gereği muhtevasında barındırdığı niteliğinin değişmezlik olması bu gençleri büyük bir blokajla karşı karşıya getirmiştir. Dinin, geleneğe büründürülen arkaik, değiştirilemez, yargılanamaz ve sorgulanamaz bileşenleri değişim çabasında olanları da bir kriz içine sokmuştur.

“Türk modernleşmesi ya da batılılaşması diyebileceğimiz tarihi sürecin oldukça sancılı gerçekleştiği bilinmektedir. Bunun nedeni ise batının kendi toplumsal dinamiğinin beslediği modernitenin farklı bir kültür ve medeniyete eklenirken yaşadığı zorluktur. Bu da her şeyden önce bir medeniyet değişimini işaret eder ve Tanpınar'ın modern Türk edebiyatı bir medeniyet krizi ile başlar sözü bizce batılılaşmanın hem sosyal ve siyasi hem de edebi alanda nasıl bir etkiye yol açtığının veciz bir ifadesidir.” (Tural, 2003: 51- 52)

Kriz halinin seyrini belirleyen ise aydınlar başta olmak üzere değişim ve ilerlemenin akli öne alarak gelenekselin reddiyesi ile başlaması gerekliliğidir. Bu gereklilik, aynı zamanda fert olma yolunun açılmasının ilk basamaklarını oluşturacaktır.

Orhan Okay, hatıra ve günlük geleneğinin yaygın olmaması, yayınların da ihtiyatlı ve sansürlü olması sebebiyle, ancak yazıların çekingen satırları arasında, dönem hakkında şu ihtiyatı kanaatlere varılabilir der ve şunları söyler:

“Batı'nın sistematik değil, fakat bir yığın halinde Türkiye'ye ulaşan felsefi verileri, fertte klasik daha doğrusu dogmatik bilgilerin sınırlarını aşarak, inançlarını bir takım psikolojik ve akli denemelere zorlamış olmalıdır. Yani fert, inancını geleneksel bilginin dışında, kendi aklının süzgecinden geçirmek, Descartes gibi bir defa reddedip yeniden bulmak, kendi iç dünyasında inancıyla hesaplaşmak istemiştir.” (Okay, 2005: 26)

Etkileşimin iç dünyada hesaplaşma evresine geçmesi, sorgulama sürecinin mihengini oluşturur. Batılılaşma devrinin kavramlarının üzerlerine yüklediği ağırlığı eserlerinde incelemeye çalıştığımız aydınlarımız, bu ağırlıktan çıkış noktalarını da dini birtakım kavramların kullanış biçimlerine yönelik değişikliklerde bulurlar. Bu değişiklik, aynı zamanda yapmaya çalıştıkları sorgulamalar içinde kendilerine yol gösterici olur. Bu aşamada Tanzimat Devri ve o devrin aydınlarının şiirleri incelendiğinde ilk belirtilerin Âkif Paşa, Şinasi ve Ziya Paşa'da ortaya çıktığı görülür.

1. Akif Paşa ve Adem Kasidesi

Tanzimat döneminde din konusunda farklı düşüncelerin ortaya çıkışında önce dönemin devlet adamlarından olan Âkif Paşa ve onun yazmış olduğu Adem Kasidesi vardır. Adem Kasidesi kaleme alındığı dönemden günümüze kadar çok tartışılmış bir metindir: “Türk edebiyatı üzerinde birçok edebiyat tarihçisi altmış dokuz beyitlik bu kasideyi değerlendirmekten kendilerini alamamışlardır. Bazıları onun eskinin içinde yeni, bazıları yeniliğin habercisi, kimileri de bir bunalım çağının manzumesi olarak kabul etmişlerdir.” (Kolcu, 2007: 13).

Bu şiirde yokluk düşüncesinin anlatımı ile aslında varlık; dünyaya, yaşamaya dair sorgulama yapılmıştır. Yokluğu, daha önceki şairlerden çok farklı yorumlar. Yeniliği de bu noktada aramak gerektiği düşüncesindeyiz.

Adem Kasidesi, dili ve bütün estetik sistemiyle eskinin devamı olmasına rağmen ele aldığı konuyu işleyişi açısından tamamen farklıdır. Orhan Okay “Geleneksel Din Düşüncesinin Değişmesi” adlı yazısında onun farklılığını şu şekilde ifade eder:

“Ondaki Cennet’in reddi, belki tasavvuf geleneğiyle ortak bir düşünceye bağlanabilirse de buna mukabil mutasavvıfların özlediği elest bezmi’ne dönüşe, Tanrı’nın varlığında yok olmaya, böylece ebediyete ulaşmaya imkan vermeyen bir yokluk özlemi, İslâmî geleneğe oldukça yabancı hatta aykırıdır.”(Okay, 2005: 27)

Adem Kasidesi’nde, hayattan beklentilerini, umutlarını, hayallerini gerçekleştirememiş bir insanın kötümser ifadeleri ile karşılaşırız. Bu şiir ile ilgili tüm kaynakların ve araştırmacıların ortak görüşü; yaratılışı gereği ikbâl, zenginlik ve şan beklerken bunların hiçbirini elde edememiş bir insanın yokluk düşüncesini saplantılı bir şekilde anlatmış olduğudur.

Akif Paşa, varlık ile yokluk arasında kalmış tavrını yokluktan yana kullanmıştır diyebiliriz. Onun yokluk kavramı Türk edebiyatında daha önce örneklerini gördüğümüz mutasavvıflarinkine benzemez. Mutasavvıflar, varlık yokluk çatışmasında yokluk içerisinde Allah’ı bulmaya çalışırlar, varlığı tecelli olarak görürler. Bu çerçevede hiçbir zaman varlığı kötülemezler. Onlara göre, Allah’ın yarattığı hiçbir şeyde kusur olmaz. Oysa Âkif Paşa, varlığı yokluğun karşısında âciz bırakmayı tercih eder. Yokluğun öne çıktığı, kendini gösterdiği durumlarda varlığın yok olmaktan başka çaresi kalmaz. Kacıroğlu, bu durumun gelenekten farklılığını şöyle açıklar:

“Âkif Paşa, kasidesinde gelenekte yeri olmayan diğer bir taraf ise varlık ve yokluktan söz ederken Allah düşüncesine yer vermemesidir. Çünkü tasavvufî metinlerde yokluk fikri Allah’a ulaşmada asıl unsur olarak ele alınır.” (Kacıroğlu, 2009: 2135)

Aşağıdaki mısralarda Akif Paşa, Allah’ı yokluğun mimarı olarak tanımlar, kendisini de bu diyarda acı çeken bir unsur olarak görür:

Öyle bimâr-ı gamım sahn-ı fenâda gûyâ
Yaptı enkâz-ı elemden beni bennâ-yı âdem

Akif Paşa, burada kendi acısının büyüklüğünü göstermeye çalışmaktadır. Allah’ın yarattığı kâinatta güzel olanlar alınmış, şaire sadece acı kalmıştır. Burada, eski mutasavvıfların acıyı olgunlaştırma durumları yerine “ben” çevresinde acıya dayanamayan şairin dünyayla bağı da ortaya konulmaktadır.

Âkif Paşa her ne kadar sonsuz bir yokluk fikri etrafında şiirini kurgulamaktaysa da mutasavvıfların aksine dünyayla olan bağı sergilemiş, acılara katlanamadığını göstermiştir. Ancak Akif Paşa’nın yaratıcı ile olan bağı, Şinasi ve Ziya Paşa’dan farklıdır. Akif Paşa’nın 69 beyitlik Adem Kasidesi’nde Nirvana mistisizmi veya nihilist bir saplantı vardır. Orhan Okay’ın

deyimiyle bu şiirden hareketle Akif Paşa'nın ruh dünyasından yansımalar alınabilir. Buradan hareketle kesin yargılar bildirmek mümkün değildir. (Okay, 2005: 27)

2. Şinâsi'nin Münâcaat'ı

İbrahim Şinasi Efendi, modern Türk şiirinin kurucusu ve öncü şairidir. Tanzimat'tan sonra hızlı bir değişim ve dönüşüm içerisine giren Osmanlı düşünce dünyasında Şinasi'nin şiirleri, tiyatrosu, gazeteciliği, makaleleri ve tercümelere ile çok büyük payı bulunmaktadır.

“Türk düşüncesinin Avrupalılaşmasını yeni bir dünya görüşü içinde kendimizi bulmamızı sağlayan bu zekâ, tek başına Batı'daki birçok düşünce akımını tanıtan, bunun yanında yeni edebî, sosyal ve siyasî kavramlarla Türk aydınının tanışmasını sağlayan bir düşünce adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Şinasi'yi kendinden önceki diğer Tanzimat aydınlarından ayıran en büyük özelliği, bir yol gösterici olarak sistemli ve bilinçli bir hareket tarzı izlemiş olmasıdır.” (Kacıroğlu, 2009: 2135 - 2136)

Bunun yanında Şinasi'nin düşünce dünyasının gelişmesinde hem Batı hem de Doğu kaynaklarının etkisinin bulunduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Tophane Kalemî'nde doğu kaynaklı ilimlere hâkim âlimlerden dersler aldığı, Arapça ve Farsça'ya hâkim olduğu bilinmektedir.

Şinasi'nin Batı düşüncesi ile doğrudan teması, Paris'e yaptığı yolculukla başlar:

“Ebuzziya Tefvik'in verdiği bilgiye göre Şinasi, Paris yıllarında oryantalist Silevstre de Sacy'la yakın dost olmuş, bundan daha önemlisi pozitivist düşüncenin o dönemdeki en büyük temsilcilerinden olan Ernest Renan'la yakınlaşmıştır. Şinasi'nin rasyonel düşüncesinde bu ünlü pozitivistin etkisinin olduğu açıktır. Özellikle iman-akıl meselesinde İslâm geleneğinde en serbest anlayışın temsilcisi olan İbn Rüşd uzmanı olarak bilinen Renan'ın Şinasi üzerindeki tesiri şüphesiz kuvvetli olmuştur. Şinasi'nin ikinci Paris hayatı bu anlamda onun fikrî gelişiminde daha etkili olmuştur denilebilir. Bu süre içerisinde bütün vaktini dil çalışmalarına ayıran Şinasi, August Comte'un öğrencisi olan Littré ile yakınlaşır. Bu önemli düşünürün Şinasi'nin özellikle daha sonra üzerinde durulacak olan din algısı üzerinde kuvvetli bir tesiri olmuştur.”(Kacıroğlu, 2009: 2137).

İbrahim Şinasi'nin geleneksel din anlayışına farklı bir çerçevede baktığı en önemli eserlerinden biri Münâcât'tır. Şinasi ve onun Münâcât adlı eseri ile ilgili bütün çalışmalara baktığımızda düşünce dünyasında pozitivist ve rasyonalist algının önemli rol oynadığı yargısının ortak olduğunu görürüz. Münâcât'ın hareket noktası ilham veya imandan ziyade akıldır. Şinasi'nin akli ön planda tutması ve ona yüklediği önem, onu bir noktada iman-akıl çatışmasına getirmiştir. Tanzimat boyunca da akıl ve iman çatışması hemen bütün edebî metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

Mehmet Kaplan (2006: 34), bu eseri içerik bakımından iki kısma ayırır. Onun tanımlamaları ve tasnifiyle 1-20 beyitlerde şâir, Tanrı ile kâinat arasındaki münasebetten, 10-20 arasındaki beyitlerde kendisi ile Tanrı arasındaki münasebetten söz etmektedir.

Birinci bölümünde Tanrı'dan azamet âleminin padişahı olarak bahsetmektedir:

Hak Teâlâ azamet âleminin pâdişehi
Lâ-mekândır olamaz devletinin taht-gehi

Bu beyitte de dile getirildiği gibi Allah'ın padişahlığının dünya üzerinde belirli bir yeri söz konusu değildir. O, mekândan münezzehtir. Yani onu dünya nimetleriyle değerlendirmek, dünya nimetleriyle karşılaştırmak mümkün değildir. Varlık, onun eseridir. Yeryüzü onun emriyle gece gündüz hareket eder. Mevsimler onun emrine göre değişir. Güneş, onun merhamet ışığının bir göstergesidir. Yıldızlar onun yüce heybetinin kıvılcımlarıdır. Kimi yerinde duran kimi dolaşan bu

varlıkların her biri, onun mevcudiyetini ispat eden ışıklı birer delildir. Melek ve cehennem gibi gözle görünmez varlıklardan da bahsetmekle beraber Şinasi, daha ziyade gözle görülen alem ve umumiyetle astronomik varlıkların üzerinde durmaktadır (Kaplan, 2006: 34-35). Şair, söz konusu ettiği ve beş duyu ile algılanabilen nesnelere aracılığıyla aslında Allah'ın varlığına akıl kaynaklı bir delil aramaktadır. Zaten şiirin ilerleyen mısralarında Allah'ın varlığına aklınca şahadet isteyecek kadar cesur söylemlere yer verecektir.

Münâcât'ın ikinci bölümünde ise Şinasi; günahlarından, pişmanlıklarından ve Tanrı'nın sonsuz kereminden söz eder. Şair, eserinin bu bölümünde şiiri ile kendi düşünce dünyası arasında zıtlığa düşmektedir.

Vahdet-i zâtına aklımca şahâdet lâzım
Cân ü gönülümle münâcât ü ibâdet lâzım

Bu mısralar, akıl ile gönül arasındaki ikilem üzerine kurulmuş gibidir. Şairin akıl-iman meselesinde ne noktada olduğunu göstermesi bakımından önem arz eder. Ali İhsan Kolcu, bu mısraları şiirin asıl maksadı olarak tanımlar:

“Bu manzumeyi özgün yapan yanı Tanrı'nın sıfatlarının sayıldığı ilk bölüm ya da bir af ve mağfiret dilenen günahkâr bir kulun yalvarmalarındaki samimiyet de değildir. Bütün beyitler 11. Beyiti söylemek ve söyledikten sonra beytin anlamından doğan günah duygusundan sıyrılmak endişesi ile söylenmiştir.” (Kolcu, 2006: 94).

Tanrı'nın varlığını bu şekilde aklî delillere dayandıran Şinasi'nin temelde bir inanç problemiyle karşı karşıya olduğu söylenebilir. Burada Allah'ın akıl ile gönül arasındaki konumuyla tartışmaya açıldığı görülmektedir. Halbuki, geleneksel dinî şiirde Allah'ın varlığı bu şekilde hiçbir zaman tartışmaya açılmamıştır (Kacıroğlu, 2009: 2142). Şinasi, Münâcât'ında, Allah fikrini, ayrıntılardan sıyrarak bir bütün halinde gözler önüne sermeye çalışır.

İbrahim Şinasi, geleneksel bakış açısıyla söylenmesi mümkün olmayan bir düşünceyi ifade ederken aslında inançsızlığın sınırlarını da zorlamaya başlar. Allah'ın varlığı konusunda aklın kefil olabileceği, şahitlik edebileceği bir delil arar. Bu bakımdan Şinasi'nin Allah'ı ve onun varlığını sorgulaması yönüyle kendinden önceki anlayıştan ve geleneksel algılayıştan tamamen koptuğu söylenebilir. Her şeyden önce kuvvetli bir ön kabulle Allah'ın varlığı benimsenir ve daha sonra aklın değil de kalbin şahadetiyle bütün bir kâinat ve varlık onun zâtı içinde algılanır. Sezginin karşısına aklı çıkaran Şinasi, bu yönüyle hem 19. yüzyıl Avrupa akılcılarına yaklaşır hem de İbn Rüşd'ün çizgisine gelir. Akıl temel alan Şinasi, bunun dışında İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e hiçbir şekilde atıfta bulunmaz (Kacıroğlu, 2009: 2139). Buradan hareketle Şinasi'nin tamamen inançsız olduğunu söylemek de mümkün değildir. Münâcât'ta, Allah'ın varlığına aklınca şahadet istemesinin peşinden 10 beyit boyunca günah işlediğinin farkında olduğunu dile getirir. Af ister.

Tanzimat aydını İbrahim Şinasi, Allah'ın varlığı konusunda aklının şahitliğine güvenmektedir. Bu bağlamda Şinasi'nin aklıyla desteklemeye çalıştığı inancında geleneksel dini algının dışına çıkmaktan ve gelebilecek tepkilerden korktuğundan sonrasında tövbe yolunu tuttuğunu da söylemek mümkündür. O; Allah'a, onun varlığına ve birliğine aklın şahadetiyle iman, başka bir deyişle, “aklının kılavuzluğuna uyarak” Hakk'a varmayı tasarlar (Akay, 1998: 55).

3. Ziya Paşa'nın Terci-i Bend'i

Nazım şekli bakımından tamamen Divan edebiyatına bağlı olan Ziya Paşa, şiirlerinin içeriği bakımından kısmen yenidir. Onun yeni edebiyat bağlamında değerlendirilmesinde topluma ve

varlık problemine farklı bakışının da etkisi bulunmaktadır. Önder Göçgün, Ziya Paşa'yı hem Divan şiirinin son büyük temsilcisi olarak adlandırır hem de yeni Türk edebiyatının kurucularından biri olarak görür:

“Diğer Tanzimat şairleri gibi, sosyal ve siyasî özellikler taşıyan eserlerinde Realizm'e yaklaşmış; şahsî duygularının hâkim olduğu yerlerde Romantizm'e ağırlık vermiştir. Fikren, Avrupaî bir edebiyatı arzu eden Ziya Paşa, duyguları ile yerli kalmaya özen göstermiştir, denilebilir. Böylece, eserlerinde Doğu – Batı ikiliği, -tıpkı arkadaşlarında olduğu gibi- garip bir şekilde kendini kuvvetle hissettirir. Bu bakımdan Ziya Paşa, eserlerinin şeklinden ziyade fikir yönü ile Batı tesiri altında Yeni Türk edebiyatının kurulmasında, oldukça büyük hizmetlerde bulunmuştur. (Göçgün, 1987: 13)

Ziya Paşa, sadece edebiyat bağlamında değil hayatının hemen her noktasında zıtlıklar içerisinde. Bu zıtlıklar; devlet adamlığından, edebiyat görüşlerine (Şiir ve İnşâ – Harabat Mukaddimesi) kadar her kademede kendini gösterir. Bu durumda yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal gelişmelerinin yanı sıra kendi karakter özelliklerinin de etkisi bulunmaktadır. İktidar hırsı, onu kararsız ve tedirgin bir insan haline dönüştürmüştür denilebilir. 1859 yılında kaleme aldığı Terci-i Bend; bu ikiliğin ve kaygının doruk noktaya ulaştığı, bir bakıma kendi kendisiyle, dünyayla, varlık ve yoklukla hesaplaşma metnidir. Şiirin geneline bakıldığında kuvvetli bir akıl-kalp, akıl-iman çatışmasının sergilendiği görülür.

Ziya Paşa, Terci-i Bend şiirinde ele alacağı fikirleri belli bir plan çerçevesinde işler. Birinci bentte daha sonra söyleyeceklerinin bir özeti verilir. İkinci bentte kainât düzeni ve onun büyüklüğü üzerinde durulur. Üçüncü bentte dünya ve üzerinde yaşayan insanlar ele alınır. Dördüncü bentte hayvanlar âlemine geçilir. Bundan sonra da dünyadaki zıtlıklar üzerinde durulur. Felsefî huzursuzluklara, din-insan ilişkisine, iyilik ve kötülük kavramlarının boyutlarına, din büyüklerinin ve peygamberlerin çektiği çilelere yer verilir. Metnin son kısımlarında ise Allah'ın gücüne ve onun yaptıklarına akıl sınırlanamayacağından söz edilir. Metnin genelinde insanın yeryüzünün büyüklüğü ve Allah'ın gücü karşısındaki hayreti ve aczi işlenmektedir. Dünyanın bir imtihan yeri olduğu vurgusu da ilk beyitten metnin sonuna kadar sürekli yinelenir.

Ziya Paşa, Terci-i Bend'de geleneksel din algısını sorgular. Dünya tezatlıklarla doludur; bunca değişikliğin ve zıtlığın bir arada olduğu bir dünyada, insanın elle tutulur kesin yargılara varması mümkün değildir. Var olan inanışları da bu nedenle kesin ve mantıklı değil; aksine efsane kabilinden tutarsız şeyler olarak kabul eder (Solak, 2009: 1996). Ziya Paşa, din kurumunun kendisinin de aslında birçok soruyu cevaplamak zorunda olduğu görüşündedir.

Ziya Paşa'nın Terci-i Bend şiirinde temel güç, sorgulama çevresindedir. Sürekli soru soran bir şair vardır. Belki de bu nedenle eşyanın ardındaki gerçeği öğrenmek için daima soru sormaktan geri durmaz.

Yârab nedir bu keşmekeş-i derd-i ihtiyaç
İnsanın ihtiyâcı ki bir lokma nânadır

Bu beyitte insanlar arasındaki kavganın nedenini sorgulayan şair, bir parça ekmek vurgusuyla bu kavganın anlamsızlığına ve insanların doyumsuzluğuna da dikkat çeker. Halbuki, dünyanın merkezindeki kaygı da “nân”(ekmek) kavgasıyla izah edilebilir. Dikkatini dünyadaki unsurları ve gökyüzüne yönelten şairin, Allah'a yönelmesi de kaçınılmazdır. Onun bu sorgulayıcı yapısı, Allah'tan şüphe ettiğine delildir. İnanan iman eder; sormaktan, sorgulamaktan kaçınır. Sormaya hiçbir zaman lüzum görmez. Zira her şeyin yapıcı ve yaratıcısı olan Allah'a sorular yönelmek

ondan şüphe duymaktır. Terci-i Bend şiirini dönemindeki diğer metinlerden ayıran en önemli vasıflardan biri de budur. Ziya Paşa'nın şüphesi, bazen "kimdir" sorusuna kadar gider:

Kindir bu aczi has kılan nev'i âdeme
Kindir bu nev'i eşref eden cümle âleme

Ziya Paşa, Terci-i Bend'in son bölümünde bütün söylediklerinden avdet eder. Teslimiyetçi görüşe geri dönerek şüphelerinden, kafasına takılanlardan kurtulma yolunu seçer:

Subhâne men tahayyere fi sun'ihî'l- ukûl
Subhâne men bi kudretihi ya' cüzûl'-fuhûl

Her şeyin sahibi olan ve her şeyi oldurmak kudreti bulunan Allah'ın karşısında şaşkındır. Allah'ın varlığını, insanın onun karşısındaki aciz durumunu idrak ederek kabullenir. Her bendin sonunda Allah'a olan inancını ve teslimiyetini gösterme ihtiyacını hisseder.

Ziya Paşa; söz konusu eserin tamamında kâinat ve insan karşısında duyduğu şaşkınlığı, Allah'ın eserleri karşısında yaşamış olduğu heyecanı ve onu idrak etmede aklın yetersiz kalışını işler. Bunu yaparken sık sık inkâra düşecek gibi olsa da söylemiş olduğu vasıta beyitleri, onu bundan alıkoyar.

Ömer Solak makalesinde Ziya Paşa'nın zaman zaman koyu bir agnostisizme düştüğünü iddia eder. Ama dinin sınırlarını aşamayan bu düşünüş tarzını, tam anlamıyla yeni ve serbest bir düşünüş tarzı olarak kabul etmeye imkân yoktur. (Solak, 2009: 2004)

Tanzimat döneminde ilk kıvılcımları ortaya çıkan yeni dünya görüşü ile eski dünya görüşünün çarpıştığı Terci-i Bend şiirinde, kâinatın büyüklüğü, insanın acziyeti ile bütünleşir; Allah'a sığınma ile son bulur.

Sonuç

İncelediğimiz Adem Kasidesi, Münâcaat ve Terci-i Bend adlı eserler üç farklı bakış açısının ürünüdür. Batı ve Batı'nın getirdiği fikirlerle karşılaşan bu üç aydın bu üç eseri, aslında gelenek ile yeni düşünce çatışmasının ürünleridir. Denilebilir ki yaşadıkları dönemde hem yönetimin hem de toplumun baskısı altında olan aydınlar zümresi, fikirlerini eserlerinin içine yerleştirirken gelebilecek tepkilerden korkarak geri adım atma yolunu tutmuştur. Her üç metinde de bu ürkek yapının izleriyle karşılaşmak mümkündür.

Tanzimat ile sorgulanmaya başlanan medeniyet ve kültür dairesi pozitivist, rasyonalist ve materyalist düşüncenin süzgecinden din de dahil olmak üzere yerleşmiş birçok kurumu ve kavramı geçirmiştir.

Zihniyet ve yetişme tarzları ne denli farklı olursa olsun söz konusu şairlerin metinlerinde karşımıza bir inanç buhranı çıkmaktadır. Allah, ruhun ölümsüzlüğü, kader gibi konularda sorgulanmaksızın kabul edilen birçok şey akıl yoluyla irdelenmiştir. Bazen aklın oluşturduğu şüphecilik devreye girmektedir. Tanzimat'ın ilk dönem metinlerinin Allah inancından tam anlamıyla uzaklaştıklarını söylemek mümkün değildir. Toplumsal baskı ya da bilinçaltına yerleşmiş fikirler onları keskin bir inkârdan uzakta tutar.

Kaynakça

- Akay, H. (1998). *Tanzimat'tan Sonra Türk Edebiyatında Yeni Fikirler-III*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Göçgün, Ö. (1987). *Ziya Paşa*, İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kacıroğlu, M. (2009). "Bir Bunalımın Anatomisi: Tanzimat Şiirinde İnanç Krizleri", *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.IV, s. 2127-2156.
- Kaplan, M. (2006). *Şiir Tahlilleri-I: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kolcu, A. İ. (2006). *Tanzimat edebiyatı-I "Şiir"*, İstanbul: Salkım-Söğüt Yayınları.
- Kolcu, A. İ. (2007). *Türk Şiirinde Yokluk Fikri ve Akif Paşa'nın Adem Kasidesi Tahlil – Tenkid*, İstanbul: Salkım-Söğüt Yayınları.
- Solak, Ö. (2009). "Ziya Paşa'nın Terci-i Bend'i ve Tanzimat Neslinde İlk Tereddütler", *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.IV, s. 1990-2006.
- Okay, O. (2005). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tural, S. (2003). *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.